

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn 2020, 7 (2), 1774-1789

**KLASİK EDEBİYATIMIZDA BENZETME UNSURU OLARAK İŞLENEN ÜÇ MESCİD:
MESCİD-İ HARÂM, MESCİD-İ NEBEVÎ VE MESCİD-İ AKSÂ**

**The Role Of Isra'iliyyat In Three Mescids That Are Processed As Similarity Elements
In Our Classical Literature: Mescid-İ Haram, Mescid-İ Nebevi And Mescid-İ Aksa**

Yasin KARAKUŞ

Dr. Öğr. Gör. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk-İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, e-Mail: ykarakus78@gmail.com, Orcid No: 0000-0003-4446-0650

Hakemler / Referees:

Doç. Dr. Bünyamin AYÇIÇEĞİ / İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Rabia DOĞRU / Bilecik ŞE Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Dr. Oğuz YILMAZ/Isparta SDÜ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 13/11/2020
Kabul Tarihi / Accepted: 24/12/2020
Yayın Tarihi / Published: 30/12/2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 2
Sayfa/ Pages: 1774-1789

Atıf / Cite as: Karakuş, Yasin. "Klasik Edebiyatımızda Benzetme Unsuru Olarak İşlenen Üç Mescid: Mescid-İ Harâm, Mescid-İ Nebevî ve Mescid-İ Aksâ" [In Three Mescids That Are Processed As Similarity Elements In Our Classical Literature: Mescid-İ Haram, Mescid-İ Nebevi And Mescid-İ Aksa]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/2 (Aralık 2020), 1774-1789. Doi:10.17859/pauifd.825636

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (2) 2020: 1775-1789

KLASİK EDEBİYATIMIZDA BENZETME UNSURU OLARAK İŞLENEN ÜÇ MESCİD: MESCİD-İ HARÂM, MESCİD-İ NEBEVÎ VE MESCİD-İ AKSÂ*

Yasin KARAKUŞ**

Öz

Klasik edebiyatımızda âşık için mekân ve mekâna ait unsurlar ayrı bir öneme sahiptir. Âşık, sevgilinin bulunduğu, ayak bastığı, dokunduğu her yeri kutsal kabul etmiş daima oraya ulaşmak istemiştir. Ayrıca sevgilinin mekânına ait olan her unsur da âşık için kutsal bir anlam taşımaktadır. Şiirlerde sevgilinin mekânı olarak mescidler başta olmak üzere kutsal mekânlar da yer almış ve bunlar şairler tarafından farklı şekillerde dile getirilmiştir. Bunlardan biri de benzetme unsuru olarak kullanılmalarıdır. Tüm bu kutsal mekânlar ve bunların kullanım şekilleri çalışmanın sınırlarını açacağı için burada konu üç büyük mescidle ve bunların benzetme unsuru olarak kullanılmaları ile sınırlandırılmıştır. Bu üç büyük mescid; edebiyatımızda aşk, sevgi, güzellik, kavuşma sembolü olarak ele alınan, Kabe'nin içinde olduğu Mescid-i Harâm, Hz. Peygamber'in kabrinin de bulunduğu Mescid-i Nebevî ve Müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksâ'dır. Edebiyatımızda Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'nın genellikle kutsal bir mekân olarak ele alınmasına rağmen, Kâbe ve onu kuşatan Mescid-i Harâm'ın kutsal mekân olmasının yanı sıra özellikle Kâbe'ye ait unsurların da benzetme amacıyla kullanıldığı görülmüştür. Çalışmada, bu mekânların yer aldığı manzum eserlerdeki örneklere değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, Klasik edebiyat, mescid, benzetme, manzum eser.

Three Mescids That Are Processed As Similarity Elements In Our Classical Literature: Mescid-İ Haram, Mescid-İ Nebevi And Mescid-İ Aksa

Abstract

In our classical literature, the space and the elements belonging to the place have a special importance for the lover. The lover regarded every place where the lover is located, stepped on, touched as sacred and always wanted to reach there. In addition, every element that belongs to the place of the lover has a sacred meaning for the lover. In the poems, holy places, especially masjids, were also included as the place of the lover and these were expressed in different ways by poets. One of them is that they are used as a metaphor. Since all these sacred places and their usage will exceed the limits of the study, the subject here is limited to three large mosques and their use as a metaphor. These three large mosques; The Masjid al-Haram, which is considered as a symbol of love, love, beauty and reunion in our literature, is the Masjid al-Haram, where the Kaaba is located, the Masjid-i Nabawi, where the tomb of the Prophet is located, and the Masjid al-Aqsa, the first qibla of Muslims. Although the Masjid-i Nabawi and Masjid-i Aqsa are

* Makalenin *Etik Kurul İzni* gerektirmediğine dair yazarın yazılı beyanı vardır.

** Dr. Öğr. Gör. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk-İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, e-Mail: ykarakus78@gmail.com, Orcid No: 0000-0003-4446-0650.

generally considered as a sacred place in our literature, it has been observed that the Kaaba and the Masjid-i Harâm surrounding it are used as a simile as well as being a holy place. In the study, the examples in the poetic works in which these places take place are mentioned.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, Classical Turkish Literature, masjid, poetry, comparison.

Structured Abstract: In classical Turkish poetry, the place of the lover is frequently mentioned. Often referred to as village, neighborhood, street, the place where the lover is located, this place is a place where the lover is located, but the lover never arrives, and is a sacred place for the lover. It is of special importance for the lover to walk around and be in the places where the lover is. The place where the lover is located is a transcendent space that evokes eternity and gives a sense of freedom, rather than being an ordinary space. Also, rather than being a geographical place; it is a spiritual place and, like all other centers, it is privileged. The venues that are sacred to the lover in verse are quite diverse. Among these places, it is seen that there are also places that are considered sacred in terms of religion. These are places of worship, such as mosques, churches, monasteries, and dervish lodges where religious education is held.

Since the handling of places, especially the elements related to sacred places, in our literature will exceed the limits of this article, we will discuss here three important sacred places that stand out in poems: Masjid-i Haram, which surrounds the Ka'ba, Hz. Masjid-i Nabawi and Masjid-i Aqsa, where the Prophet's grave is also located.

In our classical literature, the Kaaba has been a symbol in many ways for poets to express their feelings and thoughts. Almost every poet used the Kaaba or pilgrimage-related motifs (Makam-i İbrahim, Hacerü'l-eswad, Zamzam, Altın Oluk, Safa and Merve, ihram, circumambulation, sa'y, etc.) with their real and metaphorical meanings. In classical literature, the Kaaba is about love, love, beauty, reunion, etc. It is widely used for images. The face and neighborhood of the beloved are compared to the Kaaba. The lover will circumambulate the Kaaba by wandering there.

Another striking situation in our classical literature is the Ottoman poet sultans. Although the Ottoman sultans did not or could not go on pilgrimage for various reasons in their lives, they used many elements related to pilgrimage and especially those related to the Kaaba in their poems. Among the poet sultans, it is Kanuni Sultan Süleyman, who also has the most voluminous sofa. In 622, Medina, which has a special importance with the migration of the Prophet, is a sacred place frequently mentioned in poems by poets in our literature. Medina is the king of cities. All towns are in the status of servants of Madinah due to the presence of the Prophet. Ravza-i Mutahhara, the name of the Prophet's grave, means clean, immaculate, pure and green garden. The grave of the Prophet is also used as a garden of paradise in poems. The first qibla of Muslims is one of the three most sacred masjids. Today, the Kaaba is called Masjid-i Haram with its surroundings, and the Masjid al-Aqsa is called the Harem-i Sharif with its surroundings, and it is 321 m in the north, 283 m in the south, 474 m in the east and 490 m in the west. long and 30-40 m in places. It is meant the sacred place surrounded by walls reaching a height, in which the Dome of the Rock is located. In our classical literature, Masjid-i Aqsa is known as "miraciye or mirac-nama" In the works on the ascension of the Prophet, it is considered as a sacred place, which is his first stop on this road. As Masjid al-Aqsa is the first qibla of Muslims, it is also known with the word "Kaaba". Word games can be made using the meaning of the word dice as well as the meaning of kaaba. The meaning of the two Kaaba is the Kaaba and Masjid-i Aqsa. The two dice are backgammon dice. These sacred places can also be used as an element of comparison. As a matter of fact, poets can try to express the value, beauty and uniqueness of a mosque by comparing it with Masjid al-Aqsa in their poems.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, Classical Turkish Literature, masjid, poetry, comparison

GİRİŞ

“Sadece üç mescid için yolculuğa çıkınız: Mescid-i Haram, benim mescidim ve Mescid-i Akşâ.” (Hadis-i Şerif)¹

Klasik Türk şiirinde, sevgilinin mekânından ve o mekâna ait unsurlardan sıkça söz edilmektedir. Genellikle kûy (köy, mahalle, sokak, sevgilinin bulunduğu yer)² olarak anılan bu mekân, sevgilinin bulunduğu ancak âşığın hiçbir zaman varamadığı kutsal bir yerdir. Âşık için sevgilinin bulunduğu yerlerde dolaşmak, oralarda bulunmak ayrı bir önem arz etmektedir.

Sevgilinin bulunduğu mekân, sıradan bir yer olmaktan çok, sonsuzluğu çağrıştıran ve özgürlük hissi veren aşkın bir mekândır. Ayrıca coğrafi bir yer olmaktan çok, manevi bir özelliğe sahip olup ayrıcalıklıdır. Özellikle huzur, mutluluk toprağı, saf topraktır; kutsaldır, kutsalların toprağıdır; âşığın asıl mekânı, aslî yurdu; her şeyin merkezi; evrenin ta kendisi olmuştur.³

Âşık sevgilinin bulunduğu, ayak bastığı, dokunduğu her yeri kutsal kabul etmiş, daima oraya ulaşmak istemiştir. Âdeta onun için sevgilinin olmadığı yerin, cennet bile olsa, değeri yoktur. Nitekim klasik Türk edebiyatının önemli şairlerinden Bâki (ö. 1600) bunu şöyle ifade eder:

Ser-i kûyuñ sanemâ cennet-i a'lâ bilürin

Müntehâ kâmetüni Sidre vü Tübâ bilürin (Bâki G. 363/1)⁴

(Ey sevgili, senin bulunduğun yeri en yüksek makamlı cennet bilirim, uzun boyunu ise Sidre ve Tuba bilirim.)

Riyâz-ı cennetüñ ey reşk- i hûrî

Bulınur kûyuña nisbet kusûrı (Bâki G. 511/1)⁵

(Ey herkesi kiskandıracak güzellikteki sevgili, senin bulunduğun yerle kıyaslandığında cennet bahçesinin bile kusuru bulunur.)

Yine edebiyatımızın önemli şairlerinden Fuzulî (ö. 1556) de sevgilinin mekânının Kâbe'den bile kutsal olduğunu ifade eder:

Hâk-i kuyun Kâbe 'ye nisbet eden bilmez mi kim

¹ Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: 1953), 12: 177. no: 7191.

² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993), 635.

³ H. Gamze Demirel, “Klasik Türk Şiirinde Mekânın Sembolik Yorumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/4 (2014): 54.

⁴ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı - Tenkitli Basım*. (Ankara: TDK Yayınları, 1994), 228.

⁵ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı - Tenkitli Basım*. 321.

Bunda her gün onda bir nevbet olur vacip tavaf (Fuzulî / G. 148/5)⁶

(Senin bulunduğun yerin toprağını Kâbe'ye benzeten bilmez mi ki senin diyârını her an, Kâbe'yi de bir defa tavaf etmek vaciptir.)

Manzum eserlerde âşık için kutsal mekânlar oldukça çeşitlidir. Bunlar içinde özellikle dîni yönden kutsal kabul edilen yerlerin de var olduğu görülür. Bunlar başta ibadet yerleri olan cami, kilise (deyr), manastır ve dini eğitim de yapılan dergâh, tekke gibi yerlerdir. Ayrıca özellikle padişah şairlerin olmak üzere, hiç hacca gitmeyen şairlerin bile şiirlerinde Kâbe, Makâm-ı İbrahim, Hacer'ül-Esved, Safâ ile Merve, Arafat, zemzem, tavaf, gibi hacca dair unsurlardan bahsetmeleri dikkat çekicidir.

Edebiyatımızda Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'nın genellikle kutsal bir mekân olarak ele alınmasına rağmen, Kâbe ve onu kuşatan Mescid-i Harâm'ın kutsal mekân olmasının yanı sıra özellikle Kâbe'ye ait unsurların da benzetme amacıyla kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca bu kutsal mekânların bulunduğu şehirler de edebiyatımızda işlenmiştir. Ancak şehirlerin edebiyatımızdaki işlenişi çalışmanın sınırlarını aşacağından burada sadece Kâbe'yi kuşatan Mescid-i Haram, Hz. Peygamber'in kabrinin de içinde bulunduğu Mescid-i Nebevî ve Müslümanların ilk kiblesi Mescid-i Aksâ ele alınacaktır.

1. Mescid-i Harâm, Kâbe⁷

“Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir. Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır.)”⁸

Yeryüzündeki ilk ibadet yeri olduğu yukarıdaki ayetle açıkça ifade edilen Kâbe, namaz, hac, umre gibi ibadetlerin belirli şartlarının yerine getirilmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca inşa edildiği ilk günden itibaren her yönüyle gerek âlimler gerek sanatçılar tarafından eserlere konu olmuştur. Klasik edebiyatımızda da Kâbe, birçok yönden şairlerin duygu ve düşüncelerini anlatmalarında adeta bir sembol olmuştur. Hemen her şair divanında Kâbe veya hac ile ilgili motifleri (Makâm-ı İbrahim, Hacer'ül-Esved, Zemzem, Altın Oluk, Safâ ve Merve, ihram, tavaf, sa'y v.b.)

⁶ Kenan Akyüz, Sedit Yüksel, Süheyl Beken, Müjgan Cumhuri, *Fuzuli Türkçe Divanı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958), 272.

⁷ Mescid-i Harâm/Kâbe'nin benzetme unsuru olarak kullanılması daha önce tarafımızdan işlenmiş ve bir bildiri olarak yayımlanmıştır. Bu başlık söz konusu bildirinin genişletilmiş şeklidir ve örneklerle zenginleştirilmiştir. Bkz.: Yasin Karakuş, “Klasik Edebiyatımızda Mescid-i Haram/Kabe'nin Benzetme Unsuru Olarak Kullanılması”, *Uluslararası Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Haşim Akça, Yılmaz Yeşil. (Antalya: Turkuaz Kongre Yayınları, 27-30 Kasım 2019), 290-294.

⁸ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Âli İmrân, 3/96-97.

gerçek ve mecaz anlamlarıyla kullanmışlardır. Öyle ki divanlarda “Kâbe” redifli gazellere bile rastlanmaktadır. Klasik edebiyatımızın önemli şairlerinden olan Hayâlî'nin (ö.1557),

Yapdığında yazmış İbrâhîm-i Âzer Kâbe'ye

Yap gönül varmak dilersen ey birâder Kâbe'ye (Hayâlî, 360/36-1)⁹

(Âzer'in oğlu İbrahim peygamber Kâbe'yi yaptığı oraya “Ey kardeşim! Kâbe'ye varmak istiyorsan gönül yap, insanların gönlünü kazan.” diye yazmış.)

matla beyitli gazeli buna örnektir.

Kâbe'nin, edebi eserlerde Beytullâh, Beytü'l-Atîk, Beytü'l-Harâm, Beytü'l-Ma'mûr, Kâbetullâh, Kâbe-i Muazzama, Kâbe-i Ulyâ gibi isimlerle; Kâbe ziyareti, Kâbe yolu, Kâbe toprağı, Kâbe eşiğı, Kâbe örtüsü gibi kavramlarla ve Kâbe-i dîdâr, Kâbe-i derd, Kâbe-i hâcât, Kâbe-i maksûd, Kâbe-i vasl gibi tabirlerle yer aldığı görülür.¹⁰ Klasik edebiyatta Kâbe aşk, sevgi, güzellik, kavuşma v.b. imajlar için çokça kullanılır. Sevgilinin mahallesi yani bulunduğu yer (kûy) Kâbe'ye benzetilir. Âşık orada dolaşmakla Kâbe'yi tavaf etmiş olur.¹¹

Nitekim Bâki'ye göre huzur bulunacak yer sevgilinin yanındır ve âşık orayı Kâbe gibi tavaf etmelidir:

Bâkiyâ ister isen kalbe safâ virmek eger

Kâbe -i kûyına var döne döne eyle tavaf (Bâki G. 231/5)¹²

(Ey Bâki, eğer içinin huzurla dolmasını istiyorsan, sevgilinin bulunduğu yere git ve orayı döne döne tavaf et.)

Emrî (ö. 1575) sevgilinin mekânının Kâbe gibi tavaf edilmesi gerektiğini söyler oraya secde edilmesini, duvarlarının öpülmesini ister:

İşigine secde kıl kim kible-gâh-ı rûhdur

Ka'bedür kûyın tavâf eyle der ü dîvârın öp (Emrî G. 57/3)¹³

Zâtî (ö. 1546) de bayram nedeniyle sevgilinin Kâbe gibi kutsal evini ziyaret etmek istediğini bundan dolayı da ona cefa etmemesini istiyor:

Kâbe-i kûyuñı ey dost ziyâret idelüm

İddür mâni olup eyleme billâhi cefâ (Zâtî K. 18/11)¹⁴

⁹ Ali Nihad Tarlan, *Hayâlî Bey Divanı*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), 323.

¹⁰ Mustafa Uzun, “Kâbe/Türk Edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/23-26.

¹¹ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 298.

¹² Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı - Tenkitli Basım*. 147.

¹³ M. A. Yekta Saraç, *Emrî Divanı*, (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları), 41.

¹⁴ Orhan Kurtoğlu, *Zâtî Dîvânî -Gazeller Dışındaki Şiirler- (İnceleme-Tenkitli Metin)*, (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 81.

Şair, sevgilinin mahallesini (kûy) Kâbe'nin bulunduğu topraklara, evinin eşiğini Kâbe eşiğine, yüzünü Kâbe'ye, kaşlarını mihrâba/kibleye, zülûflerini ve yüzündeki tüyleri (hat) Kâbe örtüsüne, yanağındaki beni Hacerü'l-Esved'e benzetmiş; bir hacc-ı vuslatta Hacerü'l-Esved'e yüzünü gözünü sürmek istemiş ve bu arzu ile gözlerinden "zemzem" akıtıp, canını "kurban" etmiştir.¹⁵ Bu benzetmelere aşağıdaki beyitler örnek olarak verilebilir:

Yâr yüzi bana Kâbe vü gözüm yaşı zemzem

Hac mevsümidür ışk ile zemzeme gerekdür (K. Burhaneddin G. 738/3)¹⁶

(Sevgilinin yüzü Kâbe , onun için akan gözyaşım zemzemdür. Hac mevsimi geldi, bana aşk ile güzel ve nağmeli bir ses/duâ gereklidir.)

Çûn yüzüñ Kâbe vü hâlûñ Hacerü'l-Esved imiş

Leb ü zülfüne niçün halka vü zemzem dimeyem (Nizâmî, 75/6)¹⁷

(Dudaklarına ve saçına niçin halka ve zemzem demeyeyim? Diyebilirim, çünkü yüzün Kâbe ve halin Hacerü'l-Esved'miş.)

Nizâmî kûyuña vardı çû görmedi yüzüñ ayın

Didi ki Kâbe'ye vardı vü nûr görmedi hâcı (Nizâmî, 124/7)¹⁸

(Nizâmî senin yanına vardığında seni göremeyince Kâbe'ye gidip de nur görmeyen hacı gibi olduğunu söyledi.)

Tavâf-ı Kâbe-i kûyunda kurbân etmege cânı

Hisâba gelmez a kiblem senin âşıkların kumdur (Hayâlî, 163/83-2)¹⁹

(Ey sevgili! Senin Kâbe gibi tavaf edilen evinde canını kurban etmek isteyen âşıkların sayısı o kadar çoktur ki kum gibidir, hesaba gelmez.)

Bilürsin yüz sürerler âsitân-ı Kâbe'ye ben de

İşigüñe yüzüm sürsem n'ola a Kâbe'm a kiblem (Bâki, 333/6)²⁰

(Ey sevgili! Bilirsin ki Kâbe'nin eşiğine yüz sürerler. Sen de benim Kâbe'msin, kiblemsin, senin eşiğine yüz sürsem bunda şaşılacak ne var?)

Kûyun etrâfına uşşâk dizilmiş gûyâ

¹⁵ Ahmet Karataş, "Türk-İslam Edebiyatında Kabe-Hac-Kurban", *Din ve Hayat*. 11 (2010), 37-40.

¹⁶ Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*, (İstanbul: İÜEF Yayınları, 1980), 441.

¹⁷ Haluk İpekten, *Karamanlı Nizâmî Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, No. 208, 1974), 101.

¹⁸ Haluk İpekten, *Karamanlı Nizâmî Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı*, 140.

¹⁹ Ali Nihat Tarlan, *Hayâlî Bey Divanı*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 1992).

²⁰ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı - Tenkitli Basım*, 210.

Harem-i Kâbe'de her cânibe erkân saf saf (Bâki, 229/8)²¹

(Ey sevgili! Kâbe'nin her yönünde saf saf dizilen insanlar gibi senin âşıkların da evinin etrafına dizilmiş.)

‘Ayn-ı zemzem dir isem n’ola safâda lebüñe

Çün yüzün Ka’be vü kalbün Hacerü'l-Esved ola (Zâtî, K. 18/8)²²

(Yüzün Kâbe ve kalbin Hacerü'l-Esved olduğu için dudakların da zemzem kaynağıdır desem buna şaşılmaz.)

Klasik edebiyatımızda dikkat çeken bir durum da Osmanlı şair sultanlarıdır. Şöyle ki; Osmanlı sultanları çeşitli sebeplerle²³ ömürlerinde hiç hacca gitmedikleri ya da gidemedikleri halde hac ve hac ile alakalı pek çok unsuru, özellikle Kâbe ile ilgili unsurları, şiirlerinde oldukça etkili bir şekilde kullanmışlardır. Şair sultanlar içerisinde hacca dair unsurlara en fazla yer veren ise aynı zamanda en hacimli divana da sahip olan Kanuni Sultan Süleyman'dır.²⁴ Öyle ki Uzun; onun hac ve hac yolculuğu, Kâbe, tavaf, sa'y, ihram, Safâ ve Merve gibi unsurlara yer verdiği beyitleri, diğer bütün şair sultanların divanlarında yer alan beyitlerin toplamından daha fazladır, demenin yanlış olmayacağını ifade etmiştir. Hatta “kıblem” redifli gazeli bu konuya dair müstakil bir şiir olarak görülür.²⁵ Konuyla ilgili olarak sultan şairlerin beyitlerinden şu örnekler verilebilir:

Kâbe hakkı Avnî baş eğmez namâza yüz yumaz

Kaşların mihrâbına secde yeter kıblem bana (Avnî, G. 3/7)²⁶

(Avnî Kâbe'nin hakkı için bile olsa yüzünü yıkamaz, namaza başın eğmez. Ey sevgili! Kaşlarının mihrabına secde etmek bana kible olarak yeter.)

Kâbedür kûyî gelür huccâcdur âşıkları

Her birinin kasdı budur kim ola kurbân dost (Muhibbi, G. 187/4)²⁷

(Sevgilinin sokağı Kâbe gibidir, onun âşıkları da hacılar gibi onu ziyarete gelir. Ey sevgili! O âşıkların hepsinin amacı senin için kurban olmaktır.)

Merve hakkı sa'y ile ger Kâ'be kûyunı tavaf

²¹ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı - Tenkitli Basım*, 147.

²² Orhan Kurtoğlu, *Zâtî Dîvânî - Gazeller Dışındaki Şiirler- (İnceleme-Tenkitli Metin)*, 81.

²³ Bu sebepler için bkz.: Şerife Uzun, *Türk İslam Edebiyatında Hac ve Kurban Motifleri (Şair Sultanlar Örneği)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilgiler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), 78.

²⁴ Şerife Uzun, *Türk İslam Edebiyatında Hac ve Kurban Motifleri (Şair Sultanlar Örneği)*, 78.

²⁵ Şerife Uzun, “Şair Sultanların Şiirlerinde Hacca Dair Unsurlar”. *İstem* 7/13 (2009): 333.

²⁶ Muhammed Nur Doğan, *Avnî (Fatih) Divanı*, (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları), 2.

²⁷ Coşkun Ak, *Muhibbî Divanı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 142.

Eylesem can ile dil andan olurdu pür-safâ (Muhibbi, G. 61/5)²⁸

(Eger Merve hakkı için koşarak Kâbe'nin bulunduğu yeri tavaf edersem canım ve gönlüm bundan mutlulukla dolardı.)

Câni kurbanı getürdüm kapuna eyle kabul

Merve hakkı bana çün Kâ'be ser-i kuyundur (Muhibbi, G. 738/4)²⁹

(Canımı senin kapına kurban etmek için getirdim, kabul et. Çünkü bana Merve hakkıdır bu, Kâbe de mahallendir.)

Pertev-i nûr-i cemâlin görmege ey meh senün

Kâ'be-i kûyin melâyik her dem iderler tavâf (Adlî)³⁰

(Ey ay yüzlü sevgili! Senin nurlu yüzünün ışığını görmek için mahallenin Kâbe'sini melekler her zaman tavaf ederler.)

Sa'y it Ahmed aşka kim Merve hak-ıçün dilberin

Kâ'be-i kûy-i mugaylânı safâlar gösterir (Bahtî G. 5)³¹

(Ey Ahmed! Merve hakkı için aşkla sevgilinin dikenlerle çevrili mahallesini Kabe gibi ziyaret et. Umulur ki o sana safalar gösterir, merhamet eder.)

Kible hakkı sanemâ Kâbe olaldan kûyun

Gözlerüm yaşını kıldum o haremde zemzem (Adlî G. 90/3)³²

(Ey sevgili! Senin mahallen Kabe olup kible hakkını aldığından beri gözyaşlarımı zemzem gibi akıtır oldum.)

2. Mescid-i Nebevî, Ravza-i Mutahhara:

622 yılında Hz. Peygamber'in hicretiyle ayrı bir öneme sahip olan Medine, edebiyatımızda da şairler tarafından şiirlerde sıkça işlenmiş kutsal bir mekân olup hakkında gazeller, kasideler yazılmıştır.³³ Özellikle Hz. Peygamber'in kabrinin orada olması ve İslam devletinin ilk başkenti olması ile de ayrı bir öneme sahip olan Medine, hac ve umre ibadetlerinde mutlaka ziyaret edilen kutsal bir şehirdir. Edebiyatımızda Mekke, Kudüs gibi kutsal kabul edilen şehirler gibi Medine'nin de faziletlerini anlatan

²⁸ Coşkun Ak, *Muhibbî Divanı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 80.

²⁹ Coşkun Ak, *Muhibbî Divanı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 427.

³⁰ Hilmi Yücebaş, *Şair Padişahlar*, (İstanbul: Yeni Matbaa, 1960), 57.

³¹ İsa Kayaalp, *Bahtî (Sultan I. Ahmed) Divânı*, (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019), 11.

³² Yavuz Bayram, *Adlî Divanı*, (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları), 129.

³³ Medine için yazılmış gazel ve kaside örnekleri için bkz: Nurgül ÖZCAN, "Nâbi Divanında Medine", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8/1 (Winter 2013):2040; Enes Yıldız, "Klasik Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Revânî'nin Yayınlanmış Divanı'nda Yer Almayan Medine Kasîdesi" *International Journal of Language Academy*. Volume 6/2 (June 2018): 120 / 143.

eserler kaleme alınmıştır.³⁴ Medine ile ilgili yazılanlar çalışmamızın sınırlarını aşacağı için burada sadece Mescid-i Nebevî ve Ravza-i Mutahhara ile ilgili örneklere değineceğiz. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla şiirlerde daha çok Ravza-i Mutahhara kullanılmış, Mescid-i Nebevi ismi hemen hemen hiç kullanılmamıştır.

Hz. Peygamber'in kabrinin ismi olan Ravza-i Mutahhara, temiz, tertemiz, pak ve yeşil bahçe anlamına gelir. Bu ifade Hz. Peygamber'in eviyle minberi arasının cennet bahçelerinden bir bahçe olduğunu bildiren hadisine dayanır.³⁵ Hz. Peygamber'in kabri de şiirlerde cennet bahçesi olma yönüyle kullanılmıştır.

Fuzulî, Hz. Peygamber için yazdığı ünlü "Su Kasidesi"nin aşağıdaki beytinde, Hz. Peygamber'e olan sevgisini suyun ravzaya doğru aktığını ve oraya baş koyduğunu söyleyerek ifade eder. Buradaki ravza Hz. Peygamber'in kabri yani cennettir.

Ravza-i kûyuna her dem durmayıp eyler güzâr

Âşık olmuş galibâ ol serv-i hoş-reftâre su (Fuzûlî K. 3/11)³⁶

(Su, o hoş salınışlı, servi boylu sevgiliye yani Hz. Peygamber'e âşık olmuş galiba. Çünkü sürekli onun cennet bahçesine doğru akar.)

Ahmed Paşa (ö. 1496-97) meleklerin ihramlı olarak orayı adeta Kâbe gibi tavaf ettiklerini söyler:

Ravzan tavâfına iner ihrâm ile melek

Yani harimin oldu Harem gibi muhterem (Ahmed Paşa, 6/2-3)³⁷

Neşâtî (ö. 1674) de yine oranın bir cennet bahçesi olduğunu ve meleklerin gece gündüz orayı seyrettiklerini söyler:

Mihr ü meh sanma melâik nurdan revzen açup

Ravza-i cennet-nazirin seyr iderler ruz u şeb (Neşâtî K/2-18)³⁸

(Melekler nurdan bir pencere açıp gece ve gündüz senin cennet bahçeni seyrederek. Onu güneş ve ay sanma.)

Revânî (ö. 1523-24) ise Medine için yazdığı bir kasidesinde Ravza-i Mutahhara'yı "beyza-i mukaddes" diye sıfatlandırıp kutsal bir yuvaya benzetir:

Beyt-i münevverinde mezar-ı Muhammedî

³⁴ Kutsal kabul edilen bu şehirlerle ilgili eserler için bkz.: Kübra Yılmaz, "Türk İslam Edebiyatında Faziletname ve Mekke, Medine, Kudüs, Şam Üzerine Yazılmış Manzum Bir Faziletname" *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/2 (Aralık 2017): 366-381.

³⁵ Nebi Bozkurt, "Ravza-i Mutahhara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/475.

³⁶ Kenan Akyüz, Sedit Yüksel, Süheyl Beken, Müjgan Cumhuri, *Fuzuli Türkçe Divanı*, 24.

³⁷ Ali Nihat Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 1992), 14.

³⁸ Mahmut Kaplan, *Neşâtî Divanı*, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1996), 3.

Bir beyza-i mukaddes-i kuds-âşiyân gibi (Revânî K-10)³⁹

3. Mescid-i Aksâ:

Müslümanların ilk kıblesi, en kutsal sayılan üç mescidden biridir. Bugün Kâbe'ye çevresiyle birlikte Mescid-i Haram denildiği gibi Mescid-i Aksâ'ya da çevresiyle birlikte Harem-i şerif denilmekte ve bununla eski Kudüs'teki kuzeyi 321, güneyi 283, doğusu 474 ve batısı 490 m. uzunlukta olan ve yer yer 30-40 m. yüksekliğe ulaşan surlarla çevrili bulunan, içinde Kubbetü's-Sahra'nın de yer aldığı kutsal mekân kastedilmektedir.⁴⁰

Klasik edebiyatımızda Mescid-i Aksâ, genellikle “miraciye ya da mirac-nâme”⁴¹ denilen, Hz. Peygamber'in miracını konu edinen eserlerde, onun bu yoldaki ilk durağı olan kutsal bir mekân olarak ele alınır. Hz. Peygamber'in miraç hadisesinde Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya gittiğine, oradan da göğe yükseltildiğine inanılır. Nadirî (ö. 1627) mirac-nâmesinde bunu şöyle dile getirir:

Binüp ol rahşa çün kim maksad-ı aksâyâ azm etdi

Anın evvel konağı oldu sahn-ı Mescid-i Aksâ (Nâdirî K 1/48)⁴²

(Uzak bir yere gitmek için o ata bindi, onun ilk durağı Mescid-i Aksâ'nın meydanı oldu.)

Nev'î-zâde Atâyî (ö. 1635) de miraciyesinde Hz. Peygamber'in Mescid-i Aksâ'da bir müddet ikamet ettiğini söyler:

Binüp aña idince 'azm-i râh-ı menzil-i maksûd

Olur bir dem ikâmetgâhı sahn-ı Mescid-i Aksâ (Nev'î-zâde Atâyî K. 1/50)⁴³

Mescid-i Aksâ, Müslümanların ilk kıblesi olduğu için “Kâbeteyn” sözü ile de anılır. Kâbe anlamı yanında kelimenin zar anlamı da kullanılarak kelime oyunları yapılabilir. İki Kâbe 'den murad Kâbe ve Mescid-i Aksâ'dır. İki zar ise tavla zarlarıdır.⁴⁴

Ey tâs-ı aşkına dil ü cân Kâbeteyn olan

Nerd-i gamında hasret ile zârından senin (Ahmet Paşa G. 153/7)⁴⁵

³⁹ Enes Yıldız, “Klasik Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Revânî'nin Yayımlanmış Divanı'nda Yer Almayan Medine Kaşidesi” *International Journal of Language Academy*. Volume 6/2 (June 2018): 136.

⁴⁰ Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/268.

⁴¹ Agah Sırrı Levend, “Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 371, 35/80, (Ankara: TDAY, 1972), 43.

⁴² Numan Külekçi, *Gani-zade Nadiri, Hayatı-Edebi Kişiliği-Eserleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 1985), 106.

⁴³ Saadet Karaköse, Nev'î-zâde Atâyî Divanı (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018), 23.

⁴⁴ İskender Pala, “Kâbeteyn”, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 299.

⁴⁵ Ali Nihat Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, 165.

(Ey aşk tasında gönül ve can zarlari olan sevgili, senin gam tavlanda hasret ve ağlamak var.)

Ayrıca, şiirlerde güzellik unsuru olarak da kullanılır. Şairler tarafından sevgilinin kapısının eşiği, yüzü, kaş v.b. Mescid-i Aksâ'ya benzetilir. Örnek olarak şu beyitleri verebiliriz:

İşigün Mescid-i Aksâ'ya mânend

Yüzün kible kaşuñ mihrâba beñzer (Baki G. 116 /3)⁴⁶

(Ey sevgili! Senin mekânının eşiği Mescid-i Aksâ'ya benzer, yüzün kibleye, kaşların da mihrâba benzer.)

Tapuñdur Kâbe-i ulyâ-yı eshâb-ı safâ kiblem

Kapuñdur Mescid-i Aksâ-yı erbâb-ı vefâ kiblem (Baki G. 333/1)⁴⁷

(Ey sevgili! Kiblem huzurun kaynağı yüce Kabe gibi olan senin katındır. Ve yine kiblem vefa sahibi Mescid-i Aksâ gibi olan kapındır.)

Ey sâhib-i tahkîka tapuñ matlab-ı alâ

Vey tâlib-i tevfiika kapuñ Mescid-i Aksâ (Nizâmî, 2/1)⁴⁸

(Ey sorgulayan, araştıran sahip! Katın ne yücedir ve ey uygun olana talib olan, kapın Mescid'i Aksâ'dır.)

Cemâlün Mescid-i Aksâ'dur ebruñ oldı mihrâbı

Harem hâdimleridür beñlerün bir iki Arabî (Behiştî G. 545 /1)⁴⁹

(Ey sevgili, yüzün Mescid-i Aksâ'dır, kaşın da onun mihrâbıdır. Benlerin de kapıda bekleyen iki Arap gibi hareminin hizmetçileridir.)

Bu kutsal mekânlar bir kıyas unsuru olarak da kullanılabilir. Nitekim Necâti Beg (ö.1509) bir şiirinde ismini söylemediği bir caminin değerini, güzelliğini ve eşsiz oluşunu, Mescid-i Aksâ ile kıyaslayarak ifade etmeye çalışır:

Câmi' olmuşdur nihâyetde latif ü bî-bedel

Belki kudsîler katında Mescid-i Aksâ ola (Necati Beg K. 3/3)⁵⁰

(Sonunda güzel ve değerli bir cami olmuş. Belki kutsal olanların yanında Mescid-i Aksâ gibi olur.)

⁴⁶ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı - Tenkitli Basım*, 99.

⁴⁷ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı - Tenkitli Basım*, 210.

⁴⁸ Haluk İpekten, *Karamanlı Nizâmî Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı*, 7.

⁴⁹ Yaşar Aydemir, *Behiştî Divanı* (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018). <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56445.ramazan-behisti-divanipdf.pdf?0>

⁵⁰ Selami Turan, "Necâti Beg'in Şiirlerinde Yer Adları", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2009): 152.

SONUÇ

Klasik edebiyatımızda sevgilinin mekânı olarak mescitler başta olmak üzere kutsal mekânların da yer aldığı, bunların şairler tarafından farklı şekillerde dile getirildiği görülmüştür. Bu kutsal mekânların şiirlerde ele alınış şekilleri çalışmanın sınırlarını aşacağı için burada konu üç büyük mescitle ve bunların benzetme unsuru olarak kullanılmaları ile sınırlandırılmıştır. Bu üç büyük mescid; Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'dır. Çalışmanın konusu olan bu üç mescidin, başka yerlere nazaran şairler için ayrı bir öneme sahip olduğu ve kutsal bir mekân olarak şiirlere konu edildiği tespit edilmiştir.

Bu üç mescit içinde Kâbe ve Mescid-i Aksâ'nın, aşk, sevgi, güzellik, kavuşma gibi imajlar için çokça anıldığı görülmüştür. Özellikle Kâbe'nin ve Kâbe örtüsü, mihrâb, Hacerü'l-Esved, zezem gibi Kâbe'ye ve Mescid-i Harâm'a ait unsurların, bir benzerlik unsuru olarak, sevgilinin yüzü, mahallesi, evinin eşiği, kaşları, zülüfleri, yüzündeki tüyleri ve yanağındaki beni şeklinde kullanıldığı belirlenmiştir.

İslam devletinin ilk başkenti ve hac, umre ibadetlerinde ziyaret edilen kutsal bir şehir olan Medine'deki Mescid-i Nebevî'nin ve içindeki "Ravza-i Mutahhara" olarak anılan Hz. Peygamber'in kabrinin ise şiirlerde bir cennet bahçesine benzetildiği ve melekler tarafından da tavaf edilen bir yer olarak görüldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca şiirlerde daha çok Ravza-i Mutahhara'nın kullanıldığı, Mescid-i Nebevî isminin ise hemen hemen hiç kullanılmadığı görülmüştür.

Müslümanların ilk kıblesi olduğu için "Kâbeteyn" sözü ile de anılan Mescid-i Aksâ'nın edebiyatımızda daha çok, Hz. Peygamber'in miracını konu edinen eserlerde, onun bu yoldaki ilk durağı olan kutsal bir mekân olarak ele alındığı, ayrıca şiirlerde güzellik unsuru olarak da sevgilinin kapısının eşiğine, yüzüne, kaşına benzetildiği tespit edilmiştir.

Yapılan bu çalışmayla, sevgilinin bulunduğu mekânın ve o mekâna ait unsurların âşık için kutsiyeti vurgulanmıştır. Verilen örneklerle âşığın, sevgilinin mekânının kutsiyetini belirtmek, sevgiliyi övmek ve yüceltmek için kutsal mekânları ve o mekâna ait unsurları bir araç olarak kullandığı sonucuna varılmış, aynı zamanda bu kutsal mekânların bir kıyas unsuru olarak kullanıldığı da görülmüştür.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: 1953), 12: 177. no: 7191.

Akyüz, Kenan, vdğr. *Fuzuli Divan*. *Fuzuli Türkçe Divan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958.

Aydemir, Yaşar. *Behiştî Divanı*. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlar, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf?0>

- Bayram, Yavuz. *Adlî Divanı*. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59923,adli-divanipdf.pdf?0>
- Bilkan, Ali Fuat. *Nâbî Divanı*. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nebi. "Ravza-i Mutahhara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/475. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/268-271. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Coşkun, Menderes. *Manzum ve Mensur Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Demirel, H. Gamze. "Klasik Türk Şiirinde Mekânın Sembolik Yorumu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 7/4 (2014): 53-58.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993.
- Ergin, Muharrem. *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İÜEF Yayınları, 1980.
- İpekten, Haluk. *Karamanlı Nizâmî Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, No. 208, 1974.
- Kaplan, Mahmut. *Neşâtî Divanı*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1996.
- Karaköse, Saadet. *Nev'î-zâde Atâyî Divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55734,nevi-zade-atayi-divani-pdf.pdf?0>
- Karakuş, Yasin. "Klasik Edebiyatımızda Mescid-i Haram/Kabe'nin Benzetme Unsuru Olarak Kullanılması". *Uluslararası Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi Bildiri Kitabı*. ed. Haşim Akça, Yılmaz Yeşil. 290-294. Antalya: Turkuaz Kongre Yayınları, 27-30 Kasım 2019.
- Karataş, Ahmet. *Türk-İslâm Edebiyatında Manzum Menâsik-i Haclar ve Nâlî Mehmed Efendi'ye Atfedilen Menâsik-i Hac*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2003.
- Karataş, Ahmet. "Türk-İslam Edebiyatında Kâbe-Hac-Kurban", *Din ve Hayat*. 11 (2010): 37-40.
- Kayaalp, İsa. *Bahtî (Sultan I. Ahmed) Divânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/64301,bahtisultan-i-ahmed-divani-pdf.pdf?0>
- Kurtoğlu, Orhan. *Zâtî Dîvânî -Gazeller Dışındaki Şiirler- (İnceleme-Tenkitli Metin)*. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56164,zati-divanipdf.pdf?0>
- Küçük, Sabahattin. *Bâkî Dîvânı - Tenkitli Basım*. Ankara: TDK Yayınları. 1994.

- Külekcı, Numan. *Gani-zade Nadiri, Hayatı-Edebi Kişiliği-Eserleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 1985.
- Levend, Agah Sırrı. "Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 371. Ankara: TDAY, 1972: 35/80.
- Özcan, Nurgül. "Nâbi Divanında Medine". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8/1 (Winter 2013): 2037-2047.
- Saraç, M. A. Yekta. *Emrî Divanı*. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0>
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Tarlan, Ali Nihat. *Ahmed Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınevi, 1992.
- Tarlan, Ali Nihat. *Hayâlî Bey Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınevi, 1992.
- Turan, Selami. "Necâti Beğ'in Şiirlerinde Yer Adları". *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 20 (2009): 135-154.
- Uzun, Şerife. "Şair Sultanların Şiirlerinde Hacca Dair Unsurlar". *İstem*. 7/13 (2009): 331-340.
- Uzun, Şerife. *Türk İslam Edebiyatında Hac ve Kurban Motifleri (Şair Sultanlar Örneği)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Uzun, Mustafa. "Kâbe/Türk Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/23-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yıldız, Enes. "Klasik Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Revânî'nin Yayımlanmış Divanı'nda Yer Almayan Medine Kasîdesi" *International Journal of Language Academy*. Volume 6/2 (June 2018): 120 / 143.
- Yılmaz, Kübra. "Türk İslam Edebiyatında Faziletname ve Mekke, Medine, Kudüs, Şam Üzerine Yazılmış Manzum Bir Faziletname" *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2/2 (Aralık 2017): 366-381.